

DOMOKOS GYÖRGY

KANIZSA 1588. ÉVI, SZATMÁR 1600 KÖRÜL¹ KÉSZÜLT INVENTÁRIUMA

A XVI—XVII. század hadtörténetének kutatásában komoly problémát jelent a törökellenes harcokban meghatározó szerepet játszó végvárrendszer erejének megítélése.² A rendelkezésre álló levéltári források közül ehhez a legtöbb anyagot az egyes várak fegyverzetét, felszerelését tételesen felsoroló, összegző jegyzékek, a *várinventáriumok* szolgáltatják. Ezek nyomtatásban történő közzététele már a múlt század végén megkezdődött, ám a folytatás a későbbiekben elmaradt. E hiány pótlásához szeretnék segítséget nyújtani az alább közölt két leltár bemutatásával.³

A forráskutatásban mindig gondot okoz az adatok, mértékegységek értelmezése és átszámítása. Fokozottan érvényes ez a fegyverek technikai jellemzőit is tartalmazó inventáriumokra. Ezek többsége ugyan csak a lőfegyverek kaliberét adja meg, ám szép számmal akadnak olyanok is, amelyekben megtaláljuk pl. a löveg súlyát, hosszát is. A pontos értékeléshez azonban szükség lenne a méretek mai mértékegységekre történő átszámítására. Ehhez viszont tudnunk kellene, hogy például a felvételező az ágyú kaliberének megállapításakor milyen típusú (nürnbergi, bécsi, vagy esetleg magyar) fontot használt-e. S ekkor még nem említettem az ágyúk külföldre elnevezéséből származó terminológiai nehézségeket.⁴

A problematikus kérdések tisztázásához segítséget nyújthatnak az olyan jellegű inventáriumok, mint amilyen az alábbi kettő. Ezek ugyanis a kaliber, illetve az egyéb méretek írásos közlése mellett rajzban is bemutatják az ágyú kaliberét, valamint a golyó átmérőjét. Ennek alapján lehetőség nyílik, hogy a lövedék átmérője, anyagának fajsúlya ismeretében kiszámítsuk annak pontos súlyát, esetleg következtessünk az ott használatos font értékére.⁵

Mindkét itt közölt inventárium a Magyar Országos Levéltár anyagában található. Az elsőt, a kanizsainak mondott 1588. évi leltárat kivonatos formában már ismertette

1 Az inventárium datálása nem eredeti, miként ez a szövegből is látható, hanem az utókor levéltárosának jegyzete. Ám hogy ez az évszám honnan ered, azt nem tudom megállapítani.

2 L. pl. erre nézve: *Szabó Imre*: A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon, 1541—1593. Budapest, 1980.

3 Ismereteim szerint 1870 és 1916 között 30-nál több ilyen jellegű forrásközlemény látott napvilágot.

4 Mindezekkel a problémákkal már saját kutatásaim során is szembekerültem: *Domokos György*: Adalékok a török-kori magyar tüzérség kategória- és típusproblémáihoz. *Hadtörténelmi Közlemények* 1986. 1. sz. 117—149. o. A kérdés bővebb kifejtését l. ott. E helyütt szeretnék köszönetet mondani *Kelenik József* kollégámnak és barátomnak fontos észrevételeiért és hasznos tanácsaiért, melyekkel nagyban hozzájárult e közlemény megjelenéséhez.

5 Hogy ezek a számítások mennyire esetlegesek, arra nézve néhány példa (számításaim során a vas 7,86 g/cm³-es fajsúlyával, valamint a 0,56006 kg-os bécsi és a 0,50999 kg-os nürnbergi fonttal dolgoztam):

a) A szatmári inventárium „Jungkhfraw” nevű ágyúját 14,5 fontosnak írták össze. Ha azonban a rajzban megadott méreteket viszonylag pontosabbnak fogadom el — és ez a valószínű —, akkor a löveg kaliberét alapul véve 14 bécsi és 15,4 nürnbergi font az eredmény. Ugyanezek az adatok a golyó átmérőjéből 11,5, ill. 12,6 font. Visszafordítva a számítást, a kaliber alapján 0,5412 kg-os, a golyóátmérőből pedig 0,4430 kg-os font jön ki. Ebből akár arra is lehetne következtetni, hogy az inventárium által megadott fontérték a löveg kaliberét jelenti, és feltehetően bécsi fontban. Az alábbiakból kiderül, hogy ez egyáltalán nem igaz.

b) Ugyancsak a szatmári inventáriumban szerepelnek az Urban Messis által öntött 28 fontos, ill. az Andreas Illenfeld által öntött 27 fontos Singerinek, melyek közül az előbbi űrmérete kisebb az utóbbinál. A kaliberből számolva a Messis-féle ágyú 23,4 bécsi fontos, az Illenfeld-féle 26,3 fontos, a golyóátmérőből számítva az előbbi 21,4, az utóbbi 22,3 bécsi font. Mindez jól példázza az adatok bizonytalanságát.

Szendrei János,⁶ ám a szatmári összeírásról — ismereteim szerint — eddig sehol sem történt említés. Mindkettő német nyelvű, gót betűs kézírással.

Az 1588. évi jegyzék készítési helyét illetően komoly kétségek merültek fel. Ez egyrészt a bevezető szöveg értelmezéséből fakad, ahol világosan a „von Kanischa” — azaz „Kanizsából” — és az „empfangen” — azaz „átvenni” — kifejezések szerepelnek. Másrészt elgondolkodtatóak a következő szempontok: 1. valószínűtlen, hogy a frissen korszerűsített Kanizsát csak ilyen csekély tűzérsséggel szerelték volna fel; 2. a golyók mennyiségének felsorolása mellett, ami tartós megszállás esetén bizonytalanság lett volna, a lista egyáltalán nem említi a másik alapvető eszközt, a lőport. Mindebből következik, hogy itt egy, valamely kisebb palánknak Kanizsából, mint főkapitánysági központból átadott felszerelés jegyzékéről van szó.

Ez az inventárium tehát 7 db löveget mutat be, a körülményekhez képest részletesen. Közli az ágyú súlyát, úrméretét, kaliberhosszát,⁷ ágyazatának állapotát, valamint megemlíti a lövegen levő címet is, végül részletezi a lövedékek mennyiségét. Külön érdekesség, hogy a kaliberrajzok mellett megtalálható a gyúlyuk rajza is, ám ezek érthetetlenül nagyok. Az első lövegnél pl. csaknem akkora, mint a lövedék maga, ez pedig akkor is nehezen képzelhető el, ha a szövegben erre nézve azt olvashatjuk, hogy „das zindtloch Ber Aus gePrendt”. Itt feltehetően az történt, hogy miután az ágyúkat kívülről porozták fel, így egy lefelé szűkülő, forgáskúpszerű mélyedés jött létre, s ennek alapkörét adja meg az inventárium.

A szatmári összeírás, ellentétben az előzővel, két részből áll. Az első tartalmazza a lövegek tételes felsorolását, a bástyákon történő elhelyezkedés sorrendjében, minek következtében megismerjük az öt bástya nevét is. Itt azonban csak a lövegek kalibere és az ágyúöntő neve szerepel. A második rész szinte szó szerint megismétli az elsőben olvasható szöveget — emiatt tekintettem el közlésétől —, s itt található a kaliberek rajza is. A leltárba vett példányok közül külön is említést érdemel a csak „személynevén” idézett „Jungckhfraw” és a „durndreirn”, valamint az előbbi ágyúfelirata.

I.

A KANIZSA KÖRNYÉKI PALÁNK 1588. ÉVI INVENTÁRIUMA (MOL *Lymbus*, E 256., II. 28., 95. csomó, 5–7. szám)

Verzeichnis Vonn dem Ersten Aprillis diz [15]88isten Jors bis den Lezten Augustj diz Jars was ich Toma daniel Empfangen hab Jn dem Jnuerntarj vnnnd von Kanischa von herrn Joachim von wifelt vnd was verschoßen vnd Ausgeben worden ist Auch was noch Per rest uerbleibt wie Volgt⁸

Erstlich ein Einfachs Falcanet schoist 2 lb eissen
Ein einfachs falcanet vndter
dem Madeburgischen wappen
wigt 6 c 50 lb schoüst 2 lb eißen ist feiner
das Cindloch khugln leng 32 das zindtloch Ber Aus
gePrendt die Ax Newgemacht d[as] gefas
gar nichts werdts darzue feindt
khugln geweßen 100 K[ugeln]

⁶ Szendrei János: Váraink rendszere és felszerelése a XVI—XVII. században. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1888. 620—621. o.

⁷ A kaliberhossz tűzérsségi mértékegység, egy olyan viszonyszám, amely — elméletileg — azt fejezi ki, hogy a lövegeső furatába hány darab golyót lehet egymás mellé helyezni. A valóságban azonban ez nem ilyen egyértelmű. Szinte sosem lehet ugyanis megállapítani, hogy

a) a kaliberhossz megállapításának alapjául a löveg kalibere, vagy a golyó átmérője szolgált-e;
b) a kaliberhosszban benne foglaltatik-e a lövegeső hátsó falának vastagsága, amely szintén egy kalibernyi?
Mint hogy az inventáriumok gyakorlati használatra készültek, valószínű, hogy a második kérdésre igennel felelhetünk.

A kaliberhossz a szövegben „khugln leng”, azaz „golyóhossz” alakban fordul elő.
⁸ Az inventáriumokat betűhíven igyekeztem átírni. A rövidítéseket [] között oldottam fel, kivéve a súlymértékeket (c = Centner, lb = libra, azaz font). Az olvashatatlan betűket, szavakat pontozással, a bizonytalan olvasatokat kurzív írásmóddal jelöltem. A fordítás során nem követtem az eredeti szövegszerkezetét, viszont épp formai okokból itt közlöm a rajzos kaliberadatok értékét (c = a löveg kalibere, d = a golyó átmérője).

Noch ein Einfachs Falcanet schoist Auch
2 lb eißen

Ein einfachs falcanet vndter des Hern
Nadaschdj wappen wigt 6 c 78 lb schoüst
2 lb eißen ist feiner khugln leng 36
das Cindloch auf feinem schlechtem gefas vnd redern
ist Am mundloch Aus geschossen vnd das Cind-
loch Aus geprendt darzue feindt
Khugln geweßen 115 K[ugeln]

Tuet 215 K[ugeln]

daruon feindt von ersten APRillis bis den letzte
Augustj verschoßen worden 72 K[ugeln]
Pleibt Per rest 143 K[ugeln]

Zwey Falcanett die zue 1 1/2 lb eißen schießen
Zwey einfach falcanet das ein vnder
dem erz vngarischen waPen⁹ das Ander
ein vnbekhandt wapen wigt das erste
6 c 36 lb das Ander 5 c 25 lb schießen beidt
das Cindloch zur 1 1/2 lb eißen das ein ist am mundloch aus
Prochen vnd auf gespalten ist feiner khugl
leng 39 das Cindloch ausgeprendt, Auf ieren
beschlagne gefas vnd Redern dar-
zue feindt khugl geweßen 713 K[ugeln]

daruon fein von dem ersten APRillis bis den lezt[en]
Augustj verschoßen worden 32 K[ugeln]

Pleibt noch Per rest 681 K[ugeln]

Noch ein einfachs Falcanet schoist 28 lot eisen
Ein einfachs falcanet ... (?)¹⁰ vndter ein
vnbekhandten wapen wigt 5 c schoist
28 lot eißen ist feiner kugl lang 44
das Cindloch Auf fein beschlagne gefas vnd redern
das Cindtloch ist Ausgeprendt darzue
feindt khugln geweßen 120 K[ugeln]

daruon fein von dem ersten APRillis bis den lezt[en]
Augustj verschoßen worden 9 K[ugeln]

Pleibt Per rest 111 K[ugeln]

Ein Eißern Stückhl zue den Kreiden
schuß¹¹ wirft 2 lb stein
Ein Eißern stückhl zue den
Kreiden schüßen vndter dem tor
beyder Portten wirft 2 lb stein
ist feiner kugln 5 lang Hatt kein gefas
Ligt d[as?] ledig

Ein eißern Camer Stückhl wirft 4 lb stein
Ein eißern Camer stückhl
wirft 4 lb stein ist feiner khugln
6 lang auf feinem beschlagne gefaß vnd
walzen darzue feindt kheine khugln
Brauchts zum Hogl¹² schießen

A kanizsa környéki palánk 1558. évi inventáriuma

Összeírás [azokról a dolgokról], amelyeket én, Toma Dániel az inventáriumba(n), ezen [15]88-dik év április elsejétől augusztus utolsó napjáig, Kanizsából, Joachim von Witfeltől átvettem, és a kiadott, ellőtt és a még megmaradt [lőszer]ek, melyek a következők:

9 Szokatlan és nehezen értelmezhető szófordulat. Talán arra utal, hogy az ágyúra erősített címer anyaga eltér attól amiből magát az ágyút öntötték.

10 Talán egy „B”, de értelmezhetetlen.

11 Ismeretlen lövés- vagy lövedéktípus.

12 Hagel, azaz sörét vagy kartács.

Először egy egyszerű¹³ falkonett, ló 2 font vasat
 Egy egyszerű falkonett Nádasdi ma[g]deburgi címerrel, nyom 6 mázsa 50 fontot, ló 2 font vasat, golyó-
 hossza 32, gyúlyuka is erősen kiégve, a tengelye újonnan készült, ágyazata pedig teljesen
 értéktelen, golyó volt 100
 (c = 70 mm, d = 67 mm, a gyúlyuk átmérője 43 mm)

Még egy egyszerű falkonett, szintén 2 fontot ló
 Egy egyszerű falkonett Nádasi úr címerével, nyom 6 mázsa 78 fontot, ló 2 font vasat, golyó-
 hossza 36, rossz ágyazatán és kerekein, szájánál kilőve, és golyólyuka kiégve,
 golyó volt hozzá 115
 (c = 67 mm, d = 63 mm, a gyúlyuk átmérője 34,5 mm)

Kitesz 215
 Ebből április elsejétől augusztus utolsó napjáig ellőttek 72
 Maradvány 143

Két falkonett, amelyek 1 1/2 font vasat lónek
 Két egyszerű falkonett, az egyik a magyar címerrel, a másik egy ismeretlen címerrel,
 az első nyom 6 mázsa 36 fontot, a másik 5 mázsa 25 fontot, mindkettő 1 1/2 font vasat ló, az
 egyik a szájánál kitorve és széthasadva, golyóhossza 39, gyúlyuka kiégve, vasalt ágyazatán és
 kerekein, golyó volt hozzá 713
 (c = 59 mm, d = 56 mm, a gyúlyuk átmérője 28 mm)
 Ebből április elsejétől augusztus utolsó napjáig ellőttek 32
 Maradt még 681

Még egy egyszerű falkonett, ló 28 lat vasat
 Egy egyszerű falkonett egy ismeretlen címerrel, nyom 5 mázsát, ló 28 lat vasat, golyóhossza 44
 vasalt ágyazatán és kerekein, gyúlyuka kiégve, golyó volt hozzá 120
 (c = 52 mm, d = 49 mm, a gyúlyuk átmérője 33 mm)

Ebből április elsejétől augusztus utolsó napjáig ellőttek 9
 Maradvány 111

Egy vaságyú lövéshez, vet 2 font követ
 Egy vaságyú lövéshez, a kapuközben, a kapunál, vet 2 font követ, golyóhossza 5, ágya-
 zata nincs, csupaszon fekszik.
 (c = 99 mm, d = 95 mm)

Egy vas kamara-ágyú [kamrás ágyú],¹⁴ vet 4 font követ
 Egy vas kamara-ágyú, vet 4 fontot, golyóhossza 6, romlott ágyazatán és kerekein,¹⁵ golyó nincs
 hozzá, kartácsolóvésre használják
 (c = 119 mm, d = 114 mm)

II.

SZATMÁR 1600 KÖRÜL KÉSZÜLT INVENTÁRIUMA (MOL *Lymbus*, E 256., II. 28. 95. csomó, 24–30. szám)

Verzeichnus der Grossen Stuckh so
 Auf Jenen Pollwerckhen Stehn Jm
 SackhmarT

1. ... erstlich Auf daß Her *Lassarrus*¹⁶ schwendiß
 Erst pollwerckh

Erstlichen ein falcana die hatt gegossen d[er] *meys[ter]*
 Allexander Bandelberger scheüst - - - - 6 1/2 lb
 Mehr j falconetth d[as] hatt gegossen der *meyster*
 Michell Doppler scheist j lb vnd 1/4 lb

13 Az „einfach”, „egyszerű” jelző a kisebb méretű lövegeket különböztette meg a „doppelt”-nek nevezett nagy ob-
 haktól.

14 A „kamara-ágyú” korabeli magyar elnevezés. Ez egy olyan lövegtpüst jelölt, melynek lőporkamrája szűkebb
 volt a csőfuratnál. Ezeket az ágyúkat rendszerint kartácsolóvésre használták.

15 A „walze” szó szerint hengert jelent, és esetben pedig, mivel várágyúról van szó, feltételezem, hogy tömör fa-
 kerekeken állt.

16 Az olvasatban az első „r” bizonytalan.

Mehr daß h[ern] schwendiß
Hinder bollwerckh

2. Erstlich die Jungkhfraw, die hatt gegossen
der meyster Cristoff *Zumaunß*¹⁷ scheust 14 1/2 lb
Die Jungkhfraw bin Jch wolgestaltt
vnd wen Jch khiß der wirt nit Alt
*Meher*¹⁸ Ein Sungerin die hatt gegossen d[er]
meyster Vrban Messis scheyst -- 28 lb
Meher Ain Falconett d[as] hatt gegossen d[er]
meister Michell doppler scheust j lb 1/4 lb
Meher Ain haubizen scheust 15 lb stein

Mehr des Herren Obristen Bollwerckh
Hinder der Camißen¹⁹

- Erstlichen ein *durndeirn*²⁰ die hatt Gegossen d[er]
meyster Melichior Poblizß die scheust 12 1/2 lb
Mehr Ain ganzen schlangen die hatt gegoss[en]
3. d[er] meyster Pauluß Neidell scheust 17 1/2 lb
Mer Ain falconett scheust j lb 1/4 lb eyssen
Mehr 3 haubizenen d[as] Jeden scheust zu 15 stein. (?)

Mehr d[as] Haupttman Khreizers
Pollwerckh

4. Erstlich ein Singerin die hatt gegossen d[er]
meyster Anderes Jllenfeldt scheust 27 lb
Noch Ain Singerin die d[er] Jllenfeldt
hatt gegossen scheust Auch -- 27 lb
Mehr ein falconett scheust -- j lb
Mehr 3 habizenen d[as] Jeden Zu 15 lb stein
scheust

Mehr des haupttman Drexlerß
Sein Polwerckh

- Erstlich ein Quarttier schlangen die hatt
gegossen d[er] Meyster Melchior Poblizß die
scheust ----- 14 lb
5. Mehr Ein stuckh d[as] heist der Skorpion
d[as] scheust ----- 24 lb
Mehr j falconett scheust -- j lb 1/4 lb
Mehr 2 haubizenen d[as] Jed[en] scheust 15 lb stein
Mer ein Pöller d[er] Jst weytt 8 1/2 zoll 1/4 z[oll]
Endt desser abgescribnen stuckh ab
den Pollwerckhen Jm Sackhmar

Suma Sumarum d[er] Stuckh
So *Auff* den Röderen Stehen
Zum Zackhmar
stuckh 23 *Auff* Rodern

Szatmár 1600 körül készült inventáriuma

A nagy ágyúk összeírása, amelyek az egyes bástyákon állnak Szatmárban

Először a Lassarus Schwendi úr első bástyáján [levők]

17 A második betű olvasata, ill. az „n” és „n” betűk pozíciója bizonytalan.

18 Esetleg „Mehrr”.

19 „Kommiß” (l. Kommißbrot), ami megfelel a magyar „prófunt”-nak. Jelen esetben feltehetően a prófuntosztó-helyet értik alatta.

20 Esetleg „durndreurn”, vagy „durendreurn”.

1. Először egy falkaun, amelyet Allexander Bandelberger mester öntött, ló 6 1/2 fontot. (c = 95 mm, d = 90 mm)
 Továbbá 1 falkonett, amelyet Michell Doppler mester öntött, ló 1 fontot és 1/4 fontot. (c = 62 mm, d = 57 mm)
 Továbbá Schwendi úr *hátsó* bástyája
2. Először a Jungkhfraw, amelyet Cristoff mester öntött, ló 14 1/2 fontot. (c = 124 mm, d = 116 mm)
 Én a formás szűz vagyok,
 Nem lesz vén, kit megcsókolok. (Kelenik József fordítása)
 Továbbá egy Sungerin, amelyet Vrban Messis mester öntött, ló 28 fontot. (c = 147 mm, d = 143 mm)
 Továbbá egy falkonett, amelyet Michell Doppler mester öntött, ló 1 fontot és 1/4 fontot. (c = 65 mm, d = 60 mm)
 Továbbá egy haubicz, ló 15 font követ. (c = 191 mm, d = 180 mm)
 Továbbá az ezredes úr bástyája a prófuntház mögött
3. Először egy *durndreirn*, amelyet Melichior Pobliz mester öntött, ló 12 1/2 fontot. (c = 127 mm, d = 119 mm)
 Továbbá egy egész schlangen, amelyet Pauluß Neidell mester öntött, ló 17 1/2 fontot. (c = 130 mm, d = 123 mm)
 Továbbá egy falkonett, ló 1 font és 1/4 font vasat. (c = 48 mm, d = 44 mm)
 Továbbá 3 haubicz, mindegyik ló 15 font követ. (c = 203 mm, d = 193 mm)
 Továbbá Khreitzer százados bástyája
4. Először egy Singerin, amelyet Anderes Jllenfeldt mester öntött, ló 27 fontot. (c = 153 mm, d = 145 mm)
 Továbbá egy Singerin, amelyet Ilfenfeldt öntött, ló 27 fontot. (mint az előző)
 Továbbá egy falkonett, ló 1 fontot. (c = 62 mm, d = 58 mm)
 Továbbá 3 haubicz, mindegyik ló 15 font követ. (c = 218 mm, d = 206 mm)
 Továbbá Drexler százados bástyája
5. Először egy negyed schlangen, amelyet Melchior Pobliz mester öntött, ló 14 fontot. (c = 111 mm, d = 105 mm)
 Továbbá egy ágyú, amelyet Skorpiónak hívnak, ló 24 fontot. (c = 144 mm, d = 134 mm)
 Továbbá 1 falkonett, ló 1 fontot és 1/4 fontot. (c = 56 mm, d = 51 mm)
 Továbbá 2 haubicz, mindegyik ló 15 font követ. (c = 219 mm, d = 207 mm)
 Továbbá egy mozsár, 8 1/2 zoll + (?) 1/4 zoll széles
- Vége ezeknek a Szatmárban a bástyákról összeírt ágyúknak
 Mindösszesen azok az ágyúk, amelyek keréken állnak Szatmárban 23 ágyú keréken
 (olvashatatlan aláírás)